

ხუხუნაიშვილი-წიკლაური 1998: ხუხუნაიშვილი-წიკლაური მ. „ეთერიანის“ მითოსური ძირების შესწავლისათვის“. *ლიტერატურული ძიებანი*. თბილისი: 1998.

ხუხუნაიშვილი-წიკლაური 1999: ხუხუნაიშვილი-წიკლაური მ. „აბესალომის დედისა და დის მითოსური ძირების შესწავლისათვის „ეთერიანში“. *ლიტერატურული ძიებანი*. თბილისი: 1999.

Eka Chkheidze

Georgia, Tbilisi

Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature

The Mythologema of the Horse in Oral and Archaic Thought

The horse is known in Indo-European mythology as the animal of the sun god. One of Poseidon's title is "The Horse Tamer"— Domaios. He is also credited with his relationship with the goddess of land and fertility, Demetra,— in the form of a horse. In Indian Vedas, even the sun itself is referred to as a horse. There is also a hymn to the sun as a heavenly horse. Helios (Sun) travels daily from east to west in a chariot with four horses. The scientific literature states that one of the four horses in the solar chariot is an eos. In Greek mythology, Eos lives on the east side of the ocean. In the morning he rushes in a two-wheeled cart to inform us of the arrival of his brother, Helios.

Key words: mythology, transformation, international motif, horse.

ეკა ჩხეიძე

საქართველო, თბილისი

შოთა რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი

ცხენის მითოლოგემა ზეპირსიტყვიერებასა და არქაულ აზროვნებაში

ცხენი ინდო-ევროპულ მითოლოგიაში ცნობილია, როგორც მზის ღმერთის ცხოველი. იგი ცის, მიწის, ქვესკნელისა და სხვადასხვა სტიქიის მსახურია. იგი მთავარი ატრიბუტია ზღვათა და წყალთა ღვთაებისა – პოსეიდონის, რომლის ერთ-ერთი წოდებაც „ცხენთა მომთვინიერებელი“ – დომაიოსი. მასვე მიეწერება ცხენის სახით მიწისა და ნაყოფიერების ქალღმერთ დემეტრასთან კავშირი. ინდურ ვედებში თვითონ მზეც კი მოხსენიებულია ცხენად. არსებობს მზის, როგორც ზეციური ცხენისადმი მიმართული ჰიმნიც. ჰელიოსი (მზე) ყოველდღე მოგზაურობს აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ სხვიმფრქვეველი ეტლით, რომელშიც ოთხი ცხენია შებმული. ისინი ცეცხლსა და შუქს ფანტავენ ირგვლივ. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ მზის ეტლში შებმული ოთხი ცხენიდან ერთი ეოსია. ბერძნულ მითოლოგიაში ეოსი ოკეანის აღმოსავლეთ მხარეს ცხოვრობს. დილით იგი მიეჩქარება ორცხენიანი ეტლით. მიფრინავს თეთრი ფრთებით და გვამცნობს თავისი ძმის ჰელიოსის მობრძანებას. ფრენისას მას ესალმება დილის ვარსკვლავი, ხოლო სხვა ვარსკვლავები ცაზე ქრებიან. ცხენისა და მზის კავშირი ორი ფორმით ხორციელდება. მზის ღვთაებები, ან მზიური პერსონაჟები ან მხედრები არიან, ან მფლობელები ცხენებზეშემული (როგორც წესი, თეთრცხენებშემული) ეტლებისა. გასაკვირი არ არის, რომ არქაულ ადამიანს ცაზე მზის გადაადგილება ასოციაციურად დაეკავშირებინა ისეთი სწრაფმავალი ცხოველის გადაადგილებასთან, როგორც ცხენია. ამ საკითხს ყურადღება ჯერ კიდევ ჰესიოდემ მიაქცია, როდესაც მასაგეტების ტომთან დაკავშირებით წერდა: „ღმერთთა შორის თაყვანს სცემენ მხოლოდ მზეს, რომელსაც წირავენ ცხენებს“. ამ მსხვერპლშეწირვის აზრი ესაა: ღმერთთა შორის უსწრაფეს ყველა მოკვდავთა შორის უსწრაფესი განეკუთვნება. ცნობილია მრავალი მაგალითი მზის ან მზიური არსებების კავშირისა ცხენთან (კაციტაძე 2011: 222).

ცხენის სახის ტრანსფორმაცია ათწლეულების განმავლობაში ხდებოდა. ის იყო ცისა და მიწის მაკავშირებელი, პატრონის ნების უპირობო შემსრულებელი, განსაცდელისა და უბედურების წანასწარ შემტყობი, გულთმისანი. ცხენებზე ვრცელდებოდა მაქციობა სახელდობრ ადამიანი შეიძლება ქცეულიყო ცხენად და პირუკუ. ასეთი ცხენკაცების ყველაზე ცნობილ ნიმუშს ბერძნული კენტავრები წარმოადგენენ. „მითოლოგიური ცხენკაცი – კენტავრი ძველბერძნულ წარმოსახვაში ცხოველურ, დაუოკებელ ჟინს, უმართავ ინსტიქტსა და გონიერ, რაციონალურ საწყისს აერთიანებდა“ (აბზიანიძე, ელაშვილი 2007: 123).

სკნელებს შორის გადაადგილების ფუნქცია მაგიურ აზროვნებაში ცხენს ევალებოდა. ამიტომ ცხენიც ორი ჰიპოსტაზით გაიაზრება – ხთონურით და ციურით. ამ ორი საწყისის სინთეზად შეიძლება გავიაზროთ რაში – პეგასი – ხთონური არსების სხეულიდან დაბადებული ფრთოსანი ცხენი, რაშზე, როგორც სკნელთა შორის შუამავალზე, ამხედრებული გმირი დაუბრკოლებლივ მოძრაობს სამივე სკნელში. რაში ერთდროულად ოთხივე სტიქიას – მიწას, ჰაერს, ცეცხლსა და წყალს განასახიერებს. ინდურ მითოლოგიაში მთელი ქვეყნიერება ცხენის ნაწილებისგან არის შექმნილი (აშვამედჰა) (კიკნაძე 2004: 73).

ცხენთა მოდგმის ციური წარმომავლობის საერთაშორისო მოტივს, ცხენის კულტს, რაც შესაბამის ასახვას პოულობდა კულტურულად თუ ტერიტორიულად ერთმანეთისგან შორს მდგომი მსოფლიოს სხვადასხვა ხალხების წეს-ჩეულებებსა და წამოდგენებში, ფოლკლორსა და სახვით ხელოვნებაში, მეტად საგულისხმო პარალელები ეძებნება აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში. ამირან არაბულის ცნობით, ფშავ-ხევსურეთსა და თუშეთში დღემდე შემორჩენილი რწმენა ე. წ. ნაწილიანი ანუ ღვთაების წილხვდომილი, უზენაეს ძალებთან წილნაყარი ცხენების არსებობის შესახებ. ნაწილიან ცხენს ყურებზე სანთლები ენთება და ეს ხდება მეტწილად მაშინ, როცა მის მხედარს ხიფათი და განსაცდელი ემუქრება (არაბული 1990: 61).

ხალხურ პოეზიაზე დართულ ექსკურსებში ვახტანგ კოტეტიშვილი გამოთქვამს სავარაუდო მოსაზრებას, რომ ჩვენში ოდეს-დაც ცხენის კულტი უნდა არსებულებოდა. ამას გვაფიქრებინებს საქართველოში დღემდე შემონახული ცხენის საგანგებო სიყვა-

რული და პატივისცემა. არსებობს გადმოცემა სახალხო გმირის ზეზვა გაფრინდაულის ცხენთან დაკავშირებით: „კახეთში, ალვანსა და ალავერდს შორის, არის ე. წ. „ზეზვას ცხენის საფლავი“, რომელსაც დღემდე თაყვანს სცემენ. ბახტრიონის აღების შემდეგ თუშებსა და ფშავლებს მეფემ მიწებით დასაჩუქრება დაუპირა. ფშავლებს შირაქი ერგოთ, თუშებს კი ზეზვას პირით განეცხადებინათ, რომ ჩვენი ის ადგილი იყვეს, რასაც ზეზვას ცხენი ერთი შემორბენით შემოურბენსო. ცხენს დიდი განი აუღია, დადლილა და მომკვდარა. დიდი ამბით დაუსაფლავებიათ და მას აქეთხალხი ამ ცხენის საფლავს პატივსა სცემს. ვისაც უნდა, რომ ცხენი შერჩეს და ცხენებში ბედი ჰქონდეს, ის ზეზვას ცხენის საფლავზე საღმრთოს იხდის. დღემდე განსაკუთრებით თუშები, ფშავლები და ხევსურები ამ საფლავს ისე არ გაუვლიან, რომ არ ჩამოხდნენ და შესანდობარი არ დალიონ ცხენისა და იმის პატრონი ზეზვასა“ (კოტეტიშვილი 1961: 374).

ჯურხა გოგოჭურის გადმოცემით, საჩალის წმინდა გიორგის ხატში შესაწირად მხოლოდ კვიციები მიჰყავდათ თურმე (მასალა ჩაწერილია მიხეილ ჩიქოვანის მიერ ხევსურეთში, სოფელ ბუჩუკურში). საჩალის მთაზე შემორჩენილი ყოფილა ქვის ბაგა, სადაც უწინდელ გმირებს, მათ შორის ამირანს, ბადრსა და უსუპს – თავიანთი რაშები ჰყოლიათ დაბმული. „ჩლიქმრგვალი“ პირუტყვის მსხვერპლად შეწირვა ხევსურების სალოცავში, როგორც ჩამწერი აღნიშნავს, „იშვიათზე იშვიათი ცნობაა ქართული მითოლოგიის თვალსაზრისით...“ და იქვე უმატებს: კვიცის დაკვლა ერთადერთი შემთხვევაა ქართულ წარმართულ რიტუალში. ასეთი ცნობა არსად არ გვხვდება. კვიცის მსხვერპლად შეწირვა ხდებოდა აგრეთვე ათენგენობას იახსარის ხატში („სვეტის ანგელიზი“), ბერდიშვილ-ჩინგლათ სამოს სალოცავში, არხოტის თემში, მაგრამ სწირავდნენ არა ადგილობრივნი, „უნჯნი ყმანი“, არამედ ქისტები, რომლებიც „იახსარს ცხენების გამრავლებას შესთხოვდნენ. დღეს კი... იახსარის ხატს ამღელები „სარემოს“ უხდიან. ამ მიზნით, როდესაც ცხენი კვიცს მოიგებს, ცხენის პატრონმა კვიცის მაგიერ იახსარს ციკანი ან ბატკანი უნდა დაუკლას, თორემ, ხალხის რწმენით, კვიცი არ გაიზრდება“ (არაბული 1990: 60).

სერგი მაკალათიას ცნობის თანახმად, ცხენი წარმართულ სამეგრელოში ითვლებოდა ტოტემად და მისი ხორცის ჭამაც აკრძალული იყო („ვაშინერსი“) (მაკალათია 1941: 311).

დიდი იყო ცხენის რელიგიურ-რიტუალური დანიშნულება. არქეოლოგები მის ჩონჩხს ნახულობენ მიცვალებულთა სამარხებში. საფიქრებელია, რომ ცხენი, როგორც სატრანსპორტო საშუალება, სააქოდან საიქიომი გადაადგილების აქტის შემსრულებლად იყო მიჩნეული. ცხენი უკავშირდება სამყაროს ცენტრში მდებარე ხეს, რომელიც სამი სკნელის: მიწისქვეშას (ხთონურის), მიწიერისა და ციურის კავშირს განასახიერებს. ცხენტან დაკავშირებულ, სამყაროს ცენტრში მდებარე მაგიურ ხეს იცნობს ინდური ტრადიციაც. ამ ხეს აშვადპა (სიტყვასიტყვით „ცხენების სადგომი“) ეწოდება.

რით არის განპირობებული მაგიური ხის (რომელსაც მითოსის მკვლევარები მსოფლიო ხეს უწოდებენ) და ცხენის კავშირი? საქმე ისაა, რომ მითოსური აზროვნება, თანამედროვესგან განსხვავებით, არ აღიარებს სივრცის ერთგვაროვნებას. მისთვის სივრცის ზოგიერთი მონაკვეთი უფრო გამორჩეულია, უფრო მნიშვნელოვანია, ვიდრე სხვები. ეს გამორჩეულობა მით უფრო იზრდება, რაც უფრო უახლოვდება „სამყაროს ცენტრს“. საკრალური გამორჩეული ძალა სამყაროს ცენტრში თავის მაქსიმუმს აღწევს. აქ ერთ წერტილში იკვეთება სამყარო მისი ვერტიკალური (ზე-სკნელი, შუასკნელი და ქვესკნელი) და ჰორიზონტალური (სამყაროს ოთხი მხარე პლუს ცენტრი) განზომილებით. ამგვარი ცენტრი გამოხატულია მთის ან ხის სახით, რომლებიც სკნელების დაკავშირების სიმბოლური სახედ შეიძლება ჩაითვალოს. და რამდენადაც ცხენი სკნელებს შორის გადაადგილების მაგიურ საშუალებად აღიქმება, ბუნებრივია, იმ სკნელების დამაკავშირებელ ხესთან ასოცირდება (კაციტამე 2011: 216).

სკნელებს შორის დამაკავშირებელი ჯადოსნური ცხენია სკანდინაველთა ზევსის ოდინის ჯადოსნური ცხენი – რვაფეხა ჰუნე სლეიპინი, რომელიც მრავალი მითოლოგიური კოლიზიის მონაწილეა.

ცხენის, როგორც სკნელების დამაკავშირებლის ფუნქცია კარგად არის შემონახული სევანურ ზღაპრებში. „სამი ძმის“ ზღაპრის პერსონაჟი, ძმებს შორის უმცროსი, ცოლდაკარგული უფლისწული, მოხვდება ზღვის შუაგულში უკაცრიელ კუნძულზე, სამყაროს ერთგვარ ჭიპში, სადაც სკნელები გადაიკვეთებიან. გაჭირვებული გმირი ალვის ხის (სამყაროს ხის ანალოგი) კენწეროზე აცოცდება და ხესთან ერთად გადაცურავს ზღვას. შემდეგ ალვის

ხე ეუბნება უფლისწულს: „ჭაბუკო, ახლა როგორც დაგარიგებ, ისე მოიქეცი და შენი საქმე კარგად იქნება. აი, ეს ჯოხი გამომართვი, გზად ერთ ჩირგვს წააწყდები, მიდი იმ ჩირგვთან და ეს ჯოხი სამჯერ დაჰკარი. პირველად რომ დაჰკრავ, ოქრო-ვერცხლით მოკაზმული აღვირ-ავშარა ამოვა, მეორე დაკვრაზე – ოქროს უნაგირი, ხოლო მესამეზე – ჩირგვიდან ოქროს ბედაური გამოვარდება. თუ იმ რაშს დაიჭერ, აღვირს ამოდეგ, უნაგირსაც დაადგავ და კიდევაც მოახტები, რასაც ისურვებ, იმას შეგისრულებსო. უფროსმა ძმამ მადლობა გადაუხადა აღვის ხეს, ჯოხი გამოართვა და გზას გაუდგა. იარა, იარა, იარა და ბოლოს ის ჩირგვიც ნახა... რა გაგჭირვებიაო, – ჰკითხა რაშმა – მზეთუნახავ ცოლს დავემებ. თუ შეგიძლია ამსვი და იმ მზეთუნახავის ბაღში დამსვიო. რაში აფრინდა და ერთ წუთში მზეთუნახავის ბაღში გაჩნდა (სვანური 1991: 122).

როგორც ვხედავთ, ამ ზღაპარში ცხენი მზიურ, სოლარულსა (ოქროს ბედაური) და ამავე დროს ხთონურ ხასიათსაც ატარებს, ვინაიდან ჩირგვიდან, მიწიდან, ამოდის. ასევე ნათელია, რომ ის სკნელებს შორის მაკავშირებლის როლშიც გვევლინება, ვინაიდან აფრინდება და მზეთუნახავის ბაღში („ზევით“) ჩნდება.

ასევე ნათლად ჩანს ცხენისა და სკნელების დამაკავშირებელი ფუნქცია სვანურ ზღაპარში „ჩალისამე“ (სვანური 1991: 127-128). კვიცი მზიური წარმოშობისაა. ამავე დროს, ის ხთონურ გარემოში, ორმოში, იზრდება ისე, რომ მზე არ უხილოავს, ხოლო გამოთავისუფლების შემდეგ მაშინვე მშობლიურ, ციურ სკნელს უბრუნდება.

ჯადოსნურ ცხენზეა საუბარი „ალიშქერქოუს ზღაპარში“. აქ გმირს მჭედელი მიასწავლის, თუ როგორ უნდა მოიპოვოს ჯადოსნური ცხენი, ჰაკი ცხენი (სიტყვიერება 1991: 166-167).

„ჯადოსნური ზღაპრის გმირს საბოლოო მიზნის მისაღწევად სამი რთული დავალება აქვს შესასრულებელი – სამი ზღაპრული სამყარო (ქვესკნელი, ზესკნელი, შუასკნელი) აქვს მოსავლელი და ზებუნებრივი ქომაგი არსებაც სამი ჰყავს. მათი შეწევნით ყველა სახის სირთულეს სძლევს გმირი... მაგალითად, რაში უსწრაფესად გადააფრენს სხვა ქვეყანაში, კომკის ზედა სართულამდე ააფრენს და მზეთუნახავის ბეჭედს მოატაცებინებს“ (ჩოლოყაშვილი 2009: 15). ან კიდევ: ქეციანმა კვიცმა უთხრა: ამა და ამ ალაგს რომ წყაროა, იმ წყაროში მახანავე და ჭრელი საპონი წამისვი, ეცადე მალე ჩამიდგა ლაგამი, მალე შემჯდე, თორემ მერე

თავს ველარ დამიჭერო (ჩოლოყაშვილი 2009: 14). ქეციანი კვიციის კამინჩერიხას სამფეხიანი ცხენი რაშის ზეზუნებრივ თვისებებზე მიანიშნებს.

ჯადოსნური ზღაპრის გმირს გადააფრენენ, მიიყვანენ იქ, სადაც საძებნელი საგანია (განსაზღვრება – სივრცობრივი გადაადგილება ორ სამეფოს შორის). ჩვეულებრივ საძებნელი ობიექტი „მეორე“, „სხვა“ სამეფოშია. ეს სამეფო შეიძლება მდებარეობდეს ან ძალიან შორს, ჰორიზონტალურად, ანდა ძალიან ზევით ან ქვევით ვერტიკალურად. შესაძლებელია დაკავშირების საშუალებანი ყველა შემთხვევაში ერთნაირი იყოს, მაგრამ ზესკნელსა და ქვესკნელისათვის სპეციფიკური ფორმები არსებობს. ის მიფრინავს ჰაერში ცხენით (პროპი 1984: 92).

ამრიგად, მოყვანილი ნიმუშები კარგი ილუსტრაციაა იმ თეზისისა, რომ ცხენის ერთ-ერთი ძირითადი ფუნქცია არქაულ აზროვნებაში იყო სკნელებს შორის გადაადგილება.

დამოწმებანი:

აზიანიძე, ელაშვილი 2007: აზიანიძე ზ., ელაშვილი ქ. *სიმბოლოთა ილუსტრირებული ენციკლოპედია*. ტ. 2. თბილისი: გამომცემლობა „ბაკმი“, 2007.

არაბული 1990: არაბული ა. *ვაჟა-ფშაველას პოეტურ სამყაროში*. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1990.

კაციტაძე 2011: კაციტაძე ვ. *ჰომო მილიტარის: ადამიანი მეომარი*. თბილისი: გამომცემლობა „პოლიგრაფი“, 2011.

კიკნაძე 2004: კიკნაძე ზ. *ქართული მითოლოგია*. ტ. 3. თბილისი: გამომცემლობა „ბაკმი“, 2004.

კოტეტიშვილი 1961: კოტეტიშვილი ვ. *ხალხური პოეზია*. თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1961.

მაკალათია 1941: მაკალათია ს. *სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია*. თბილისი: 1941.

პროპი 1984: პროპი ვ. *ზღაპრის მორფოლოგია*. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1984.

სვანური 1991: *სვანური ზღაპრები*. თბილისი: 1991.

სიტყვიერება 1991: *ქართული ხალხური სიტყვიერება. მეგრული ტექსტები*. თბილისი: 1991.

ჩოლოყაშვილი 2009: ჩოლოყაშვილი რ. „ზღაპარი და სინამდვილე“. თბილისი: გამომცემლობა „ნეკერი“ 2009.

ჩხეიძე 2002: ჩხეიძე ე. „თვინიერებისა და სილამაზის სიმბოლო“. ჟურნალი ომეგა № 5. 2002.